© Український переклад. Ю. Я. Лісняк, 1992.

Dicebant mihi sodales, si sepulchrum amicae visitarem, curas meas aliquantulum fore levatas(1).

Saadi

(1) Казали мені товариші, що той, хто провідує могили друзів, трохи полегшує свій клопіт (латин.).

Нещастя багатолике. Підступність земного життя різноманітна. Вона сягає через широкий обрій, як райдуга, й відтінки її так само численні, як відтінки цієї арки,— і не менш виразні, хоча й так само приглушені. Сягає через широкий обрій, як веселка! Як це вийшло, що з краси я вивів образ ! бридоти? З обіцянки спокою — подобу скорботи? Але ж як у етиці зло є наслідком добра, так у житті з радості народжується туга. Навіть спомини про минулі радощі обертаються сьогодні тугою, а муки, які ми терпимо сьогодні, походять від тих радощів, які б могли бути.

Охрещено мене Егеєм; прізвища свого я не скажу. Одначе в усій країні нема замків стародавніших, ніж моя похмура, сіра спадкова резиденція. Наш рід називали породдям мрійників,— і в багатьох разючих подробицях — у всьому характері родової оселі, у фресках парадної зали, в шпалерах спалень, в різьбленні на декотрих пілонах зброярні, але особливо у галереї старовинних картин, у оздобленні книгозбірні й, нарешті, в вельми незвичайному доборі книжок — ми знайдемо більш ніж достатнє потвердження цієї гадки.

Спогади з перших років дитинства пов'язані у мене саме з цією книгозбірнею та з томами в ній — хоча про них я більш не говоритиму. Там померла моя мати. Там народився я. Але сказати, ніби я доти не жив,— це будуть пусті слова. Ніби душа моя не жила доти. Ви не згодні? Не будемо сперечатися. Сам я переконаний, але не хочу переконувати

нікого. Одначе існує спогад про якісь ефірні образи — про очі, одухотворені й промовисті; про звуки, мелодійні, але сумні,— спогад, що не дається забути; пам'ять — наче тінк невиразна, змінна, невизначена, нестала. І так само, як тіні, її не можна позбутися, поки існує сонячне світло моєї свідомості.

В тій кімнаті я народився. Ніби прокинувся з довгої ночі, яка здавалась — але не була — небуттям, і вмить опинився у справдешній країні чарів, у палаці уяви, у хащах монастирської мислі та ерудиції; тож не дивно, що я розглядав усе довкола себе зчудованими й жадібними очима, і дитинство моє протекло серед книжок, а юність розтратилася на мрії. Але справді дивно, що так минули роки і розквіт віку ще застав мене в батьківському домі, дивно, що самі джерела мого життя так застоялись, дивно, що мої повсякденні думки попливли ніби задом наперед. Справжній світ я сприймав, як видіння, й навпаки, маячні уявлення країни мрій стали для мене не те що канвою повсякденного життя, а направду самим життям, єдино реальним.

Ми з Беренікою були двоюрідні й росли у покоях дому моїх батьків. Та росли ми не однаково: я був хоровитий, затоплений у похмурість, а вона — жвава; граційна, переповнена снагою; вона гасала по узгір'ях, а я гибів над книжками, як чернець; моє життя було зосереджене у власному серці, тілом і душею віддане вкрай напруженим і болючим роздумам; вона безтурботно пурхала по світу, й гадки не маючи про тіні на її шляху, про безмовний лет годин на їхніх крутих крилах... "Береніка! — я вигукую її ім'я.— Береніка!" — і з сірих руїн пам'яті на той поклик тиснеться тисячоголова юрба споминів. її образ постає переді мною, як живий, ніби в ті юні дні, коли вона була легковажна й весела! Ох, яка пишна й химерна краса!

О, сильфіда серед чагарів Арнгейма! О, наяда серед його джерел! А далі — далі тільки таємниця й жах, та ще повість, якої не слід би оповідати. Недуга — фатальна недуга впала на її тіло, мов смерч; і саме тоді, коли я задивлявся на неї, над нею пролетів дух переміни, пройняв усю її свідомість, усі звички, її вдачу, а що найпідступніше й

найжахливіше — ніби скаламутив саме її єство. Горе! Руйнівник надлетів і відлетів, а жертва — де ж вона? Я не впізнавав її! Я не впізнавав у ній Береніки!

Серед цілої низки недуг, спричинених тією першою, фатальною, що викликала таку жахливу зміну в душевному й фізичному стані моєї кузини, слід згадати як найтяжчу і найневідчепнішу своєю природою своєрідну епілепсію, напади якої часто закінчувалися станом трансу — трансу, дуже схожого на цілковиту непритомність. А виходила вона з того стану здебільшого враз. Тим часом мій власний розлад — а мені сказано, що це слід називати саме розладом,— швидко тяжчав і врешті набув нової, дивовижної форми, схожої на мономанію, наростаючи щодня й щохвилини, і врешті набув наді мною якоїсь незбагненної влади. Ця мономанія, коли вже так її називати, полягала в хворобливій збудливості тих властивостей розуму, які в метафізичній науці іменуються увагою. Цілком можливо, що я висловлююсь не зовсім зрозуміло; та я справді боюся, що нема ніякого способу передати пересічному читачеві точне уявлення про ту нервову інтенсивність інтересу, з якою в моєму випадку сили мислення (щоб не вдаватися до сухих термінів) захоплювались і поринали в споглядання найбанальніших у світі речей.

Довгі необтяжливі години думати, прикипівши увагою до якогось нікчемного зауваження на берегах сторінки або в самому тексті книжки; або майже весь літній день розглядати химерну тінь, що скісно падає на шпалери чи підлогу; або цілу ніч самозаглиблено споглядати рівний, незмигний пломінчик лампи чи жар у каміні; або цілі дні проводити в мріях про пахощі якоїсь квітки; або монотонно повторювати якесь звичайне слово, поки його звук завдяки частому повторенню перестане викликати в свідомості будь-яке конкретне уявлення; або втрачати будь-яке відчуття руху чи фізичного існування, довго й уперто віддаючись цілковитій нерухомості тіла,— отакі були тільки декотрі з найзвичайніших і найневинніших збочень, викликаних станом мого розуму, аж ніяк не унікальним, але безперечно протипоставленим будь-чому подібному до аналізу чи тлумачення.

Та не зрозумійте мене хибно. Несумірну, глибоку, хворобливу увагу, збуджувану речами нікчемними за своєю природою, не треба плутати з властивою всьому людству схильністю до нескінченних роздумів, особливо прощенною в людях із буйною уявою. То не був навіть, як можна припустити спершу, крайній ступінь, чи то загострення, такої схильності, але риса первісно, суттєво й очевидно відмінна від неї. В тому випадку мрійник чи то ентузіаст, зацікавившись якоюсь річчю, аж ніяк не нікчемною, непомірно губить саму річ у хащах висновків і припущень щодо неї, аж поки на завершення цих марень наяву, часто сповнених насолоди, цілком забуває, ніби губить з очей і забуває incitamentum, тобто першопричину своїх роздумів. А в моєму випадку первісний предмет був неодмінно нікчемний, хоча завдяки моєму розладнаному внутрішньому зорові набував викривленої, нереальної ваги. Висновків було не густо, та й ті вперто верталися до первісної теми, як до центру. Роздуми ніколи не бували втішними; а під кінець такого марення первісна причина зовсім не забувалась, а, навпаки, збуджувала той надприродно перебільшений інтерес, що становить найвиразнішу рису хворобливого розладу. Одне слово, в моєму випадку найбільше напружувались розумові сили, пов'язані, як я вже сказав, з увагою, тоді як у мрійника це буває з силами судження.

Ті книжки, котрі я читав тоді, коли й не прямо збуджували мій розлад, то все ж треба зауважити, своєю заснованою на уяві та непослідовності природою ніби відповідали характерним рисам самого розладу. Поміж інших я добре пам'ятаю трактат шляхетного італійця Целія Секунда Курio "De Amplitudine Beati Regni Dei"(1); великий твір святого Августіна "Град господень"; "De Came Christi"(2) Тертулліана, в якій одна парадоксальна фраза — "Mortuus est Dei filius; credibile est quia ineptum est; et sepultus resurrexit; certum est quia impossible est" (3) — поглинала весь мій час протягом кількатижневих упертих і безплідних розмірковувань.

(1) "Про широчінь блаженного царства божого" (латин.).

(2) "Про плоть Христову"(латин.)

(3) "Помер син Божий; це вірогідне, бо недоладне; і воскрес із могили; це безперечне, бо неможливе" (латин.).

Таким чином видається, що, вибиваний з рівноваги тільки найбуденнішими речами, мій розум скидався на оту, згадану Птолемеєм Гефестіоном, океанську скелю, яка стійко опиралась нападам людської злоби і ще шаленішим ударам хвиль та вітрів, а тремтіла тільки від доторку квітки, званої асфоделем. І хоча для поверхової думки може уявлятися, що зміна в душевному стані Береніки, спричинена її прикрою недугою, мала б дати мені багато приводів для вправляння в отому напруженому й збоченому роздумуванні, природу якого мені досить важко було пояснити, одначе так не сталося. В ті світлі періоди, коли моя недуга відступала, її нещастя справді завдавало мені болю, і, щиро беручи до серця цілковитий розпад її витонченого, лагідного життя, я, звичайно, часто й скрушно думав про ті дивні причини, що викликали таку несподівану переміну. Але ці роздуми походили не від моєї своєрідної недуги, вони були такі самі, в які за подібних обставин запала б переважна більшість людей. Цілком відповідно до свого власного характеру, моя манія знаходила поживу в менш важливих, але більш разючих змінах, які сталися в тілесній подобі Береніки, в незвичайному й жахливому викривленні її зовнішніх рис.

В дні найяскравішого розквіту її незрівнянної вроди я не почував до неї анічогісінько схожого на кохання. В дивній аномальності мого життя почуття мої ніколи не походили з серця, всі мої пристрасті завжди були чисто розумові. В півмороці світанку, в візерунчастих лісових тінях опівдні, в тиші моєї книгозбірні увечері вона пурхала перед моїми очима, і я бачив її не як живу, животрепетну Береніку, а як Береніку зі сну; не як істоту земну, створену з земного пороху, а як абстракцію такої істоти; не як предмет захоплення, а як об'єкт аналізу; не як предмет любові, а як тему для вкрай складних, хоча й побіжних розважань. А тепер — тепер я здригався в її присутності, бліднув при її наближенні, і все ж, гірко оплакуючи її тілесний занепад, я пригадував, що вона давно кохає мене. І однієї нещасливої хвилини я заговорив з нею про одруження.

День нашого весілля помалу наближався, і якось одного зимового дня — одного з тих невчасно теплих, тихих і туманних днів, що їх названо колискою Альціони (1), я сидів (як мені здавалося, сам) у внутрішньому кабінеті книгозбірні. Але, підвівши очі, я побачив, що переді мною стоїть Береніка.

(1) Бо, оскільки Юпітер двічі за зиму дає по сім днів тепла, люди назвали ці спокійні й лагідні дні "колискою Альціони" (Сімонід). (Прим, автора).

Чи то була моя власна збуджена уява, чи вплив туманної погоди, чи непевний присмерк у кімнаті, чи, може, сірі шати, що сповивали її постать, зробили її обриси такими тремтячими й невиразними? Не знаю. Вона не промовила й слова; а я — я б нізащо в світі не спромігся й на звук. Усього мене пронизав крижаний холод; мене пригнітило почуття нестерпної тривоги; душу мою заповнила жеруща цікавість. Відкинувшись на спинку крісла, я сидів якусь хвилинку не дихаючи й не рухаючись, прикипівши очима до неї. Леле! Вона схудла до краю, і в жодній лінії обрису не проглядало й знаку давньої постаті Береніки. Мій запалений погляд урешті впав на її обличчя.

Чоло було високе, дуже бліде, дивно спокійне; кучері, колись лиснючі, трохи прикривали його й затінювали запалі скроні безліччю дрібненьких завиточків, тепер ясно-жовтих; їхнє фантастичне плетиво дивно контрастувало з меланхолією, що панувала на обличчі. Очі безживні, без блиску, неначе без зіниць, і я мимоволі втік від їхнього осклілого погляду, перевівши свій на тонкі, зів'ялі губи. Вони розтулились; і в дивно значущій усмішці зуби цієї нової Береніки повільно відкрилися моїм очам. Ох, якби з ласки Божої я ніколи не побачив їх — або, побачивши, ту ж мить помер!

Стук дверей вернув мене до тями, і, звівши очі, я побачив, що моя кузина вийшла з кімнати. Та шкода: з мого мозку не вийшла — і не далася вигнати — моторошна біла примара її зубів. Жодної цяточки на їхній білості, жодної вади на емалі, жодної щербинки на краях — ось те,

що встигло викарбуватися в моїй пам'яті за коротку мить тієї усмішки. Тепер я бачив їх іще певніше, ніж тоді. Зуби! Зуби! Вони тепер були тут; і там, і повсюди, виразно видні, виразно відчутні, весь час переді мною: довгі, вузькі, надзвичайно білі, між скривленими в усмішці блідими губами, як і в ту мить, коли вони вперше так жахливо постали переді мною. Далі моя мономанія розбуялась на повну силу, і я марно боровся проти її дивного, невідпорного впливу. Серед усіх незліченних предметів довколишнього світу я міг думати тільки про зуби. Мене тягло до них несамовите жадання. Всі інші справи, всі розмаїті інтереси поглинула єдина думка про них. Вони — тільки вони видніли перед моїм душевним зором, і вони в своїй унікальній індивідуальності стали суттю мого душевного життя. Я виставляв їх на всяке світло. Я повертав їх на всі боки. Я розглядав усі їхні риси. Я міркував про їхні особливості. Я замислювався про їхню будову., Я скнів думкою на тих змінах, що сталися в них. Я здригався, надаючи їм в уяві якоїсь розумної й чутливої сили, а також здатності щось виражати навіть без допомоги губів. Слушно сказано колись про мадемуазель Саль: "Que tous ses pas etaient des sentiments" (1),— а щодо Береніки я багато серйозніше вірив, ніби que tous ses dents etaient des idees! Des idees!(2) О, в цьому була безглузда думка, що вбивала мене. Des idees! Ось чому я жадав їх так шалено! Я почував, що тільки володіння ними відновить мій спокій, поверне мені розум.

(1) Що всі її кроки мали в собі щось від почуття (фр.).

(2) Всі її зуби мали в собі щось від думки. Від думки! (фр.)

І ось на мене зійшов вечір — потім нічна темрява прийшла й відійшла, і знову настав день, і ось уже морок другої ночі густішав круг мене, а я все сидів нерухомо й самотньо в тій кімнаті, сидів заглиблений у роздуми, і примара зубів виявляла свою жахливу владу, бо в огидній живій виразності плавала переді мною в повітрі кімнати, чи то було там видно, чи темно. Врешті в мої сновиддя ввірвався якийсь крик, ніби крик жаху та відчаю; а трохи згодом загомоніли стурбовані голоси, змішані з тихими стогонами скорботи чи болю. Я підвівся з крісла, розчинив

навстіж двері книгозбірні й побачив, що в передпокої стоїть молода служниця, вся в сльозах; вона сказала мені, що Береніки... вже нема! Рано-вранці з нею стався напад епілепсії, а тепер, на схилі дня, для неї вже був готовий могильний склеп, і все було приготоване для похорону.

Я вернувся до тями й побачив, що сиджу в книгозбірні — і знову сам. Мені здавалось, ніби я щойно прокинувся з плутаного тривожного сну. Я знав, що тепер саме північ, і добре усвідомлював, що по заході сонця Береніку поховали. Але що діялось після того, я не мав уявлення, принаймні виразного. Був тільки темний спогад, повний страху — ще страшнішого через невиразність, жаху — ще жахливішого через свою двозначність. То була страшна сторінка в книзі мого життя, вся списана туманними, огидними, нерозбірливими споминами. Я силкувався розшифрувати їх, але марно; і час від часу, мов дух відлетілого звуку, в моїх вухах неначе лунав пронизливий жіночий скрик. Я щось зробив — що ж? Я спитав себе про це вголос, і відлуння від стін кімнати відповіло шепотом: "Що ж?"

На столі поряд мене горіла лампа, а коло неї стояла невеличка скринька. В ній не було нічого незвичайного, і я часто бачив її раніше, бо вона належала нашому домашньому лікареві; але як опинилась вона тут, на моєму столі, і чому я здригнувся, побачивши її? Цього ніяк не можна було пояснити, і мої очі врешті опустились на сторінки розгорненої книжки, на підкреслену в ній фразу. То були незвичайні, але прості слова поета Сааді: "Dicebant mini sodales, si sepulchrum amicae visitarem, curas meas aliquantulum fore levatas". Чому ж, коли я перебіг їх, на голові у мене волосся стало дуба, а кров у жилах захолола?

В двері хтось легенько постукав — і, блідий, наче мешканець могили, навшпиньки ввійшов служник. В очах його був нестямний жах, і він звернувся до мене тремтячим, хрипким, дуже тихим голосом. Що він сказав? Я почув якісь уривки фраз. Він говорив про нестямний крик, що роздер нічну тишу... про те, як зібралася челядь і рушила туди, звідки долетів крик; а потім пронизливо виразним шепотом він розповів про

осквернення могили... про спотворене тіло з розповитим саваном... але ще тремтяче... з іще не завмерлим віддихом... ще живе!..

Він показав рукою на мій одяг — він був брудний, заляпаний кров'ю. Я мовчав, і він лагідно взяв мене за руку: на ній були відбитки людських зубів. Він звернув мою увагу на якусь річ, приставлену до стіни. Я якусь хвилину дивився на неї: то був заступ. Я скрикнув, кинувся до столу й ухопив скриньку, що стояла на ньому. Але не зміг відчинити її; руки мої тремтіли, скринька вислизнула в мене з рук, важко впала додолу й розбилась; а з неї, торохтячи по підлозі, висипались якісь зуболікарські інструменти, перемішані з тридцятьма двома невеличкими предметами ніби зі слонової кістки, що розприснулись на всі боки.